

Skäl och motiv

Denna artikel är en bearbetning av kapitel 5 i boken *Veta och välja* (Försvarsmedia 1990). Bokens två huvudteman är att söka kunskap och att fatta rationella beslut. De två temana är intimt sammanflätade med varandra.

Vi ha vanligen icke en åsikt därför att vi med fakta och förnuftsskäl övertygat oss om att den är riktig utan därför att vi – av helt andra skäl – ha den, söka vi med fakta och förnuftsskäl övertyga oss om att den är riktig,
Alf Ahlberg (1954)

Vi vill gärna vara *rationella*. Ofta tror vi oss vara rationella, men inser senare att vi inte var det. Vad innebär det då att vara rationell? De flesta har väl någon uppfattning om det – men olika människor har olika uppfattningar. Begreppet är svårt! I den här artikeln presenterar vi en syn, som i korthet kan beskrivas så här: Rationell användning av hjärnan utmärks av att dess olika funktioner och delar står i samklang med varandra.

"RATIONELLA" SKÄL

Man talar ofta om forskning och utredning som rationella verksamheter, Också i samband med beslut brukar det rationella ses som ett ideal. Men vad betyder egentligen "rationell"? Och kan det inte vara så att våra irrationella resurser också är värdefulla och bör utnyttjas mer?

Ofta tas begreppen rationell och irrationell för givna utan närmare reflexion. "Rationell" har en positiv värdeladdning, "irrationell" en negativ. Ordböckerna brukar ta upp två grundbetydelser av rationell: dels ändamålsenlig, dels förnuftig, förnuftsmässig etc. Den förra innebörden är kanske klar i sådana sammanhang då det finns ett uttalat ändamål. Är man inte klart medveten om sina mål, borde det rationella bestå i att man gör sig medveten,

Letar vi på uppslagsordet "förnuftig" finner vi sådant som att kunna ta skäl. Det skingrar inte heller all oklarhet. Det kan finnas både goda och dåliga skäl. Man kan inte godta vilket argument som helst för en ståndpunkt, bara därför att det uppges vara ett skäl. Vad bör man utgå ifrån, och vilka krav på sammanhang mellan utgångspunkter och resultat måste råda, för att ett resonemang ska vara hållbart? För att närma oss ett svar, ska vi först betrakta ett par exempel på ohållbara skäl.

Exempel 1: En ledande person P i en politisk organisation introducerade en ny typ av vapenvägran, "politisk vapenvägran". Som sitt främsta skäl anförde han socialdemokraternas svek i JAS-frågan. "Sveket" bestod i att (S) länge hade våndats över beslutet. De hade anfört invändningar mot projektet. Men till sist bestämde de sig för att satsa på JAS.

Håller det angivna skälet? P var placerad som troppbefäl i artilleriet. Genom sin åtgärd bidrog han (låt vara marginellt) till att försvaga vårt artilleri. Var det ett adekvat sätt att politiskt hantera JAS-frågan?

En sakbehandling av JAS-frågan måste väl ändå bestå i att tackla argument för och emot JAS. Men P tog inte tillfället i akt att diskutera dessa argument. Inte heller kunde han göra troligt att (S) verkligen hade svikit något löfte. Så var knappast fallet. På sin höjd hade P *trott* att (S) till sist skulle ta ställning mot JAS.

Men om socialdemokraterna verkligen hade svikit ett löfte? Det vore beklagligt i och för sig. Men den saken kunde inte avhjälpas medelst ett sabotage mot artilleriet. P kanske ville "straffa" socialdemokraterna. Men det straffet gick i så fall ut över alla svenska medborgare. Kanske ville P utnyttja löftesbrottet som ett politiskt vapen mot (S). Då borde han först och främst ha visat att ett löfte verkligen hade brutits. Sin bevisning kunde han delge massmedierna. En del av dem skulle med förtjusning ta upp saken på nyhetsplats. Men nu kom den saken helt i skymundan av det spektakel P arrangerade, då han och några andra brände sina order om inkallelse till repetitionsövning.

P hade uppenbarligen helt andra motiv för sitt handlingssätt än att slå mot socialdemokraterna. Vill man inte redovisa sina motiv, söker man kanske skäl, som grundar sig på helt andra omständigheter. Det kan vara en ändamålsenlig taktik. Men det kan inte göra ett svepskäl till ett bra sakskäl.

Exempel 2: Förvaltningsprocesslagens 30 paragraf handlar om avgörande av mål, och föreskriver bl.a: "Av beslutet skall framgå de skäl som bestämt utgången". Men regeringsrätten (RR)¹ anger aldrig några skäl när den vägrar prövningstillstånd i ett mål.

Det beror på att departementschefen i sin proposition skrev att RR inte skulle behöva ange sådana skäl. Men, menade han, någon föreskrift om det i lagtexten behövdes inte, ty ett mål avgörs inte när RR vägrar prövningstillstånd. Den motiveringen håller dock inte, ty målet är inte avgjort innan RR fattar beslutet och avgörs inte heller därefter. Justitieministern måste uppenbarligen ha haft något motiv som han inte ville redovisa.

Som vi nu sett, är det lämpligt att skilja mellan *skäl* och *motiv*. När någon frågar: "Varför tycker du det?", uppger vi kanske vissa skäl. Det är de omständigheter vi tror ligger bakom ställningstagandet och som vi är beredda att redovisa. Men i verkligheten är orsakerna till ett ställningstagande ofta andra än de vi tror, eller vi vill uppge. De verkliga orsakerna är de vi kallar motiven. De kan vara – helt eller delvis – omedvetna.

Om en debattör anför ett skäl, bör motståndaren i första hand bemöta det skälet i stället för att börja tala om motiven. Men om skälen är svaga, uppstår frågan: Varför har han den ståndpunkten om hans skäl är så svaga? Då är det rimligt att undersöka motiven.

I politiska debatter, i juridik och i många andra sammanhang, vill parterna driva sina ståndpunkter. Ens verkliga skäl är kanske inte taktiskt användbara. Då är man tvungen att utåt ange svagare skäl. Motståndaren försöker kanske finna ens motiv för att få rätt perspektiv

¹ Regeringsrätten var förut benämningen på den högsta förvaltningsdomstolen.

på skälen. Men motiven vill man inte gå in på. Kontrahenterna kommer därför att tala förbi varandra.

För en debattör, vars mål är att driva igenom en egen linje, kan detta sätt att debattera te sig rationellt. Men om man eftersträvar konsensus (enighet, intersubjektivt prövbar kunskap), gagnar ett sådant förfaringssätt inte ändamålet. Då är det tvärtom viktigt att de agerande talar om samma saker och gemensamt väger alla skäl för och emot de tänkbara lösningarna.

Att ett skäl är svagt framgår vanligen vid en omsorgsfull analys. Men så alldeles enkel behöver analysen inte vara. Svaga skäl ges ofta på ett så ofullständigt sätt, att man måste göra kompletteringar för att få fram det logiska sammanhanget. Logiska oklarheter kan vara *indicier* på att ett skäl är svagt – men helt säkert kan man inte bli utan att rekonstruera sammanhanget. I exemplen ovan känner jag mig ganska säker – men vem vet – kanske vederbörande skulle kunna prestera en logisk beviskedja, som jag förbisett.

När en diskussion går snett har det ofta sin grund i att deltagarna själva är omedvetna om sina motiv. För att använda sin hjärna på ett ändamålsenligt sätt måste man kunna göra sig medveten om väsentligheterna i det problem man ska tackla. *Förmågan att göra sig medveten ser jag som en avgörande faktor i det rationella beteendet.*

Omedvetna förhållanden, som kan leda fel, förekommer även i vetenskapligt arbete. Vetenskapsmän är människor och styrs liksom andra människor av omedvetna krafter. För en utomstående iakttagare kan det vara svårare att upptäcka dolda motiv i vetenskapen än i t.ex. politik, rättsväsende och administration. Det ena av exemplen i nästa avsnitt är hämtat från vetenskapshistorien, det andra från gränsområdet mellan vetenskap och administration.

MEDVETET OCH OMEDVETET

I våra hjärnor pågår ständigt omedvetna processer. Även när jag är vid medvetande, är det bara en ytterst ringa del av hjärnans information som når medvetandet. Det råder hela tiden ett samspel mellan det *medvetna* och det *omedvetna*. Dessutom är gränsen inte alls skarp. I gränsområdet mellan det medvetna och det omedvetna finns processer som brukar betecknas *förmedvetna*. Det var Sigmund Freud som år 1900 införde dessa begrepp. Från början var de chockerande. Många psykologer hade svårt att acceptera tanken på omedvetna psykiska processer. Numera är detta knappast någon stridsfråga bland yrkespsykologer.

Bortträngning

Vårt minne innehåller många fler detaljer från vårt förflutna än vi vanligen föreställer oss. Många minnen är dock svåra att få fram till medvetandet – de flesta förfogar inte över sin hjärna som över ett dataregister. Vilka detaljer som ska dyka upp i vårt medvetande kan vi bara till en del reglera viljemässigt.

Hjärnan har ett antal olika mekanismer för att försvara oss mot tankar och känslor, som är alltför plågsamma. En typ av sådana mekanismer kallas *bortträngning*. Det, som är bortträngt, når vi inte med vårt medvetande. Men det finns där ändå och kan mycket väl styra vårt beteende. Ett handlande, som styrs av bortträngda motiv, kan vi inte motivera korrekt. Men ofta söker vi rättfärdiga våra handlingar med till synes rationella skäl. Psykologerna

kallar detta fenomen för *rationalisering*. De angivna motiveringarna i exemplen ovan skulle kunna härröra från sådana rationaliseringar.

Uttrycket rationalisering är här en aning missvisande. I vanligt språkbruk innebär det att något görs mer ändamålsenligt etc. Men i psykologiskt språkbruk betyder det att något *framställs som* ändamålsenligt. Omedvetna motiv kan resultera i olämpliga handlingssätt, men genom rationalisering kan de fås att framstå som förnuftiga. Sådant är naturligtvis ödesdigert både för den som söker kunskap och den som fattar beslut.

Bortträngningar kan åstadkommas på konstlad väg. I hypnotisk trance kan en försöksperson få instruktion att utföra en viss handling efter uppvaknandet. Vidare får han instruktion att efter uppvaknandet inte minnas vad som hände under hypnos. När handlingen sedan utförs, ter den sig helt omotiverad. Men försökspersonen söker ändå efter en "rationell" förklaring. Sådana experiment ger stöd åt teorin om bortträngning och rationalisering.

Hypnos kan också användas för att återkalla minnen, som normalt inte skulle dyka upp. Trassliga härvor av bortträngda minnen kan nystas upp, ibland häpnadsväckande snabbt, medelst terapimetoder där hypnos spelar stor roll som hjälpmedel².

Exemplen 3 och 4 här nedan belyser ståndpunkter, som sannolikt är betingade av bortträngda tankar.

Exempel 3: Ignaz Semmelweis arbetade som förlossningsläkare på ett sjukhus i Wien. En av de två förlossningsavdelningarna hade flerfaldigt högre dödlighet i barnsäng än den andra. S prövade ett stort antal hypoteser och fann till sist lösningen: På den hårdare drabbade avdelningen arbetade läkare, som kom direkt ifrån obduktioner utan att tvätta händerna. De förde med sig smitta från de undersökta liken.³

När S arbetade med hypoteserna rönkte han stort motstånd från flertalet kollegor. De vägrade att ens ta hypotesen om likgifter på fullt allvar. Det märkliga är kanske inte att de tvivlade. Hypotesen stämde inte alls med vad man då trodde sig veta. Det egendomliga var att de inte gjorde sig omakert att pröva den. För dem själva kostade det inte stor möda. Men kvinnors liv stod på spel. Bara chansen att rädda ett enda liv borde vara värd en del omak. Deras förhållningssätt var uppenbart irrationellt, även om de ansåg sig ha goda skäl att tvivla på Semmelweis hypotes.

Vad kan grunden till det beteendet vara? Likgiltighet för liv? Troligen inte. Antagligen var det precis tvärtom! Tanken på att vara vållande till åtskilliga kvinnors död måste vara ytterst smärtsam. Den kunde inte trängas bort ur det medvetna på annat sätt än att hypotesen kategoriskt förnekades.

Exempel 4: På senare år⁴ har det framkommit alltmer tydliga tecken på att vissa patienter skadas av kvicksilvret i amalgamfyllningar. En del har blivit helt invalidiserade. De läkare,

² När jag skrev detta i slutet av 1980-talet kände jag inte till att det också går att plantera in falska minnen. Det kan klanliga terapeuter göra, vilket vi sett i några förfärliga rättsfall på senare tid (reviderat år 2020).

³ För en mer ingående redogörelse se Hempel (1972).

⁴ Också skrivet på 1980-talet

tandläkare och patienter, som på basis av sina erfarenheter kämpat mot användning av amalgam, har emellertid stött på hårt motstånd, inte minst från socialstyrelsen. Först så sent som år 1987 började socialstyrelsens attityd att svänga.

Socialstyrelsens argument har varit att amalgamets farlighet inte är "vetenskapligt belagt". Nu är detta uttryck mycket vagt. Hundraprocentig säkerhet når man aldrig i vetenskap. Därför kan en byråkrat alltid göra gällande att man inte säkert vet. Men en rationell beslutsfattare tar hänsyn både till möjliga effekter av olika beslut och sannolikheterna för dessa effekter (det hör till doktrinen för s.k. *rationellt beslutsfattande*).

För en enskild tandläkare kan det vara en plågsam vetskap, att ha utsatt hundratals människor för allvarliga skador. Det är underlag nog för bortträngning.

Byråkraten kan vara drabbad av samma fenomen som många politiker i likartade beslutssituationer: "Om jag ingenting gör, riskerar jag ingenting för egen del. Jag kommer alltid att kunna säga att vi inte hade tillräckligt beslutsunderlag. Men om jag vidtar en drastisk åtgärd, och denna åtgärd efteråt skulle visa sig helt onödig ... Då står jag där med min tvättade hals." Så särskilt medvetet är det resonemanget nog inte.

Troligen är *kunskapsrelativismen*, som en gång var populär bland marxistiskt orienterade forskare, också ett resultat av irrationellt beteende. Motiven bakom den lärobyggnaden skulle mycket väl kunna vara omedvetna.

Höger- och vänsterhjärnan

Stora hjärnan består av två halvor, den högra och den vänstra. Hos normala människor är de kopplade till varandra genom nervbanor i den s k *hjärnbalken*. Roger Sperry undersökte på 1960-talet ett antal personer som fått hjärnbalken avskuren (som bot mot svår epilepsi). Han upptäckte därvid att de två hjärnhalvorna har delvis olikartade funktioner. Bägge halvorna kan uppfatta mänskligt språk, men den högra kan inte tala. Matematisk förmåga sägs vara lokaliserad till högra halvan, men ren räkning utför den vänstra bättre. Den högra kan addera tal upp till 20 men kan inte subtrahera, multiplicera eller dividera.

Bägge halvorna kan se, men den vänstra har svårt att sammansätta bildelement till helheter; känna igen ansikten osv. Den högra svarar för det nyanserade känslolivet. Den vänstra kan t.ex. inte höra om en röst är manlig eller kvinnlig, vänlig eller ovänlig. Konstnärlig och annan skapande aktivitet utförs av den högra halvan. Skillnaden mellan vänster- och högerhalvan är dock inte lika utpräglad hos alla människor. Dessutom kan de två halvorna i viss utsträckning ta över varandras funktioner.

Vänsterhjärnan står för det stegvis utförda, logiska tänkandet, tänkandet i symboler, medan högerhjärnans tänkande mer liknar det vi kallar intuitivt. Vi behöver bägge dessa tankeformer. Det stegvisa, symboliska tänkandet är långsamt, men mer kontrollerat och i detalj medvetet. Det ordlösa tänkandet är snabbare men inte alltid lika medvetet sina detaljer. Intuitiv insikt kan komma till synes blixtnabbt i form av en färdig helhetssyn. Innan man kände till de omedvetna processerna kunde intuitionen därför te sig som något övernaturligt.

Att bryta ner en tankekedja i steg, som utförs med ord eller andra symboler, kan vara nödvändigt för att ge erforderlig kontroll över tankegången. Men det innebär inte att det

intuitiva tänkandet i och för sig är mindre logiskt än det symboliska. Intuitionen slår ibland fel, men knappast på grund av bristande logik. Snarare på grund av att den arbetar med material, som vi inte helt kontrollerar. Känslor och föreställningar, som vi är omedvetna om, kan ge oss felaktiga helhetsuppfattningar. Ska vi fullt ut kunna utnyttja vår intellektuella kapacitet, krävs ett gott samarbete mellan höger och vänster hjärnhalva. Men det krävs också ett gott samspel mellan medvetna och omedvetna skikt. Vi måste kunna medvetandegöra de faktorer som har vital betydelse för en tankegång.

Rationalitet hänger därför nära ihop med *sensibilitet*. Gå tillbaka till de två första exemplen i artikeln. En sensibel människa *känner* att något är fel! Helheten stämmer inte! Men *vad* som är fel behöver för den skull inte vara uppenbart. Det visar sig först vid en närmare analys.

Med detta vill jag bl.a. ha sagt, att det inte är irrationellt att låta känslolivet medverka i ett intellektuellt resonemang. Tvärtom är det irrationellt att förtränga eller förneka sina känslor. Föreställningen, att "känslotänkande" hör till ett irrationellt beteende, hänger antagligen ihop med att många inte kommer längre än till att de "har en känsla av" något. En rationell behandling av en fråga kräver att känslorna följs upp, att deras bakgrund medvetandegörs och analyseras.

Därmed har jag levererat ett slags svar på den inledande frågan, om vi inte också bör utnyttja våra irrationella resurser. *Det irrationella inom oss är inte resurser utan hinder*. Men vi har resurser, som en del människor har kommit att uppfatta som irrationella, därför att de hanteras irrationellt. Om känslorna tar överhanden, kan de bli ett hinder för en saklig analys. Men det motsatta beteendet, att tränga bort de känslor som finns, är ett lika stort hinder för en saklig analys.

Det finns sålunda ingen motsättning i grunden mellan intellekt och känsla eller mellan verbalt tänkande och intuition. I vissa frågor kan olika delar av vårt själsliv peka i olika riktningar. Det kan ge upphov till inre konflikter. Det är inte rationellt att hantera en sådan konflikt med hjälp av bortträngning. Det ändamålsenliga beteendet är att synliggöra, blottlägga, medvetandegöra denna konflikt. Först då kan vi hantera konflikten och finna en lämplig lösning av den.

Problemlösning

De här insikterna om hjärnan har praktiska konsekvenser och kan utnyttjas vid lösning av många typer av problem. Det finns ingen standardmetod för att lösa alla slags problem. Men ett lyckat problemlösande är uppenbarligen beroende av att man tar vara på hjärnans resurser någorlunda effektivt. Vår kreativa och intuitiva förmåga har sin tyngdpunkt i den högra hjärnhalvan, medan den vänstra mer svarar för kontroll och systematik. Människor som sysslat med metodfrågor har betonat dessa bägge sidor olika starkt. Den metod som Descartes byggde upp riktade närmast in sig på vad vi nu uppfattar som vänsterhjärnans funktioner. Det kanske var naturligt för honom, ty uppenbarligen var han kreativ av naturen. Hans metod handlar om att analysera, systematisera och syntetisera. Men genomförandet av steg 4 i hans

fyra punkter⁵ kräver i praktiken kreativ verksamhet, och i själva verket kan man sällan vara säker på att inte ha utelämnat något.

Hos de flesta människor dominerar den ena hjärnhalvan över den andra, hos män i allmänhet mer än hos kvinnor (kvinnor har mer utvecklad hjämbalk än män). Hos de flesta västerlänningar av idag är det den vänstra halvan som dominerar. Det innebär att verbalt tänkande, analys och systematik dominerar på bekostnad av intuition och kreativitet. Sådana människor kan därför behöva metoder att aktivera den högra hjärnhalvan.

Det finns många, mer eller mindre effektiva, metoder för det. Vid hypnos aktiveras höger halva. Men hypnos kan bara utnyttjas effektivt av specialutbildade människor, och har än så länge bara kommit att användas i rätt speciella sammanhang. En metod som alla kan lära sig är "brainstorming". För en beskrivning därav hänvisar jag till Börjeson & Gustavii [2]. Den boken beskriver flera andra knep för att utnyttja hjärnan bättre, och innehåller dessutom fyra sidor med lästips.

Referenser

- Ahlberg, Alf 1954: *Tankelivets frigörelse*. Kooperativa Förbundets Bokförlag.
 Börjeson, Lena & Gustavii, Klas 1986: *Pocketbok i problemlösning*. Metoda.
 Hempel, Carl 1972: *Vetenskapsteori*. Studentlitteratur.

⁵ René Descartes (lat. Renatus Cartesius, 1596-1650) var en vän av klarhet. Han hade en skeptisk hållning. Han utgick ifrån att man måste ställa allt i tvivelsmål. En sådan inställning kan leda till vad vi kallar *skepticism*, uppfattningen att vi inte kan veta någonting alls. Men Descartes menade, att han likväl inte kunde tvivla på sin egen existens och på att han faktiskt tänkte. År 1637 utgav han sitt stora verk "Avhandling om metoden" (fullständig titel: "Discours de la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences").

Hans fyra övergripande metodregler kan i korthet uttryckas på följande sätt:

- 1 att aldrig godta något som sant, om jag inte klart insåg att det var det,
- 2 att uppdelat vart och ett av de problem jag skulle undersöka i så många delar som möjligt och som det behövdes för att bättre lösa dem,
- 3 att jag började med de enklaste och lättfattligaste tingen för att så småningom liksom gradvis höja mig till insikten i det mest sammansatta,
- 4 att överallt göra så fullständiga uppräknings och så allmänna översikter, att jag kunde vara säker på att inte ha utelämnat något.

Han tillämpade sin metod på ett antal olika vetenskapliga problem, bl a geometrin. Därigenom gav han oss den analytiska geometrin, vars betydelse för matematikens utveckling knappast kan överskattas.

René Descartes har kallats "den första moderna filosofen". Han kom till Stockholm hösten 1649, på inbjudan av drottning Kristina, men avled redan i januari 1650 på Stockholms slott.